

Zsoltár szavunk történetéhez*

Zsoltár szavunknak a TESz. (és az EWUng.) a következő jelentéseit tartja számon: 1. 1372 u./1448 k.: 'az ószövetség egyik könyvét alkotó vallásos énekek valamelyike'; 2. 1416 u./1450 k.: 'hárfához hasonló zeneszerszám'; 3. 1531: 'egyházi ének'; 4. 1795/1844: 'zsoltárkönyv'. Magam most elsősorban az utolsónak említett jelentéssel foglalkozom, s főleg a korai nyomtatványok köréből hozok példákat.

Voltaképpen a *zsoltár* szó 'zsoltárkönyv' jelentése maga is többértelmű. Jelentheti a Biblia ószövetségi részében a Zsoltárok könyvét (a százötven zsoltárt). Jelentheti ugyanakkor a zsoltárok rímes-strófikus parafrázisainak gyűjteményét is, de olyan értelme szintén van, amely a parafrázisokat, illetve még más protestáns egyházi énekeket tartalmazó könyvre is vonatkozik.

A *zsoltár* 'zsoltárkönyv, az ószövetségi zsoltárok könyve; Psalterium' jelentést legkorábban a BécsiK.-ből adathozhatjuk, lásd 232: „Ki orzagrol regentèn Daudid miat a: *foltarbā* mondatot zaz huzō hatod rezebē. Émlékeziél meg vrā: De quo regno olim per David in psalmo CXXXVI [!]. dictum est: Memorare Domine”. Megvan ez a jelentés például az ApokK.-ben (103), valamint a MargL.-ban is, lásd 74: „mýg ez felývl meg mondot soror ez fecreftýeres meg olvaſa tellyeffjel az zent dauid *soltarat*. es ez ſoror tezen vala mýnden pſalmoſnak vegen venýat” (l. Hexendorf 1956: 301).

Zsoltár szavunk 'zsoltárkönyv' jelentésének kialakulását a német *salter* hasonló jelentése is segíthette (vö. Mollay 1972: 573–4). A szó eme jelentése – középkori örökségként – a XVI. században szintén közkeletű volt.

E szavunk a százötven bibliai prózazsoltár gyűjteményét jelenti Bencédi Székely István Soltar Kőnú (Krakkó, 1548; faksimile: Bp., 1991) című munkájában, amelynek ajánlása után ezt olvassuk: „Ez *Soltarnac* ['Zsoltárkönyvnek'] vtana nehez hell'eket róuid beſeddel meg magáraztam, kire tigatedet Pſalmoſonkint rea viſen, es igazgat, az margon kiuúl iegeztetöt haſonlatos kota...” (✱2^b). Székely István a zsoltárok értelmezésére összegző formulát, ágaztatást is közöl, ennek címe: „AZ EGESZ SOLTARNAC ['Zsoltárkönyvnek'] SOMMAIA” (✱3^a). Az egyes zsoltárokat ő mindvégig a *pfalmos* szóval illeti.

Heltai Gáspár kiadásának címlapján világos a *zsoltár* szó 'zsoltárkönyv; Pſalterium' jelentése: „SOLTAR, AZ AZ, SZENT DAVIDNAC, ES EGYEB Prophetaknac Pſalmuſinac, auagy Iſteni dichiretekneć könyue...” (Kolozsvár, 1560). Az előszó után a belső címlapon és az élőfejen a *zsoltár* szó egyaránt 'zsoltárkönyv' jelentésű. Az első zsoltár előtt ugyanígy, ahol ez áll: „SOLTAR. AZ AZ, SZENT Daudid Pſalmuſinac auagy Iſtenes énekineć könyvue”. Az egyes zsoltárokat Heltai is mindig a *pfalmus* szóval illette, például: „III. PSALM. Daudidnac Pſalmuſſa, Hegedűkbe elől éneklendő” vagy „CXXXIX. PSAL. Daudidnac elől éneklendő Pſalmus”.

A XVII. század elején – legnyilvánvalóbban protestáns szóhasználatban – egyre inkább visszaszorul a *zsoltár* szó 'zsoltárkönyv; Psalterium' jelentése. A *Psalterium* magyarítása például a Vizsolyi Biblia kiadásában már nem *zsoltár*, hanem *Sóltár könyw*, *Soltar Könyw* (vagy *Soltar Könyve*). Katolikus használatban a *zsoltár* szónak szintén megvan a 'zsoltárkönyv; Psalterium'

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 21. (vö. OTKA T 026146).

értelme is. Imádságos könyvében Pázmány egy zsoltárt, a 79(78).-at „A’ Soltárból” (’a Zsoltárkönyvből’) cím alatt közli (Pázmány 1631/2001: 179).

A *zsoltár* szó ’**megverselt** bibliai zsoltárok, azok teljes gyűjteménye’ jelentésével szintén találkozunk már a XVI. században. A genfi zsoltárok magyarítása Heltai idején még nem létezett, ő már három évtizede nem volt az élők sorában, amikor Szenci Molnár Albert ezeket magyarra átültette. De már Heltai korában is használatos volt a *zsoltár* ’rímes-strófikus zsoltárparafrázisok gyűjteményes könyve (antológiája)’ jelentés. Erre példa Bogáti Fazakas Miklós egészében mindmáig kiadatlan kéziratos gyűjteménye (1582): „Psalterium Magyar Zsoltár kit az üdökbéli históriák értelme szerént különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított Bogáti Fazakas Miklós”. E címet – mely a XVII. századi másolatokon ismétlődik – Szentmártoni Szabó Géza szemelvényes kiadása (Bp., 1979) ugyancsak idézi.

A *zsoltár* szó a százötven genfi zsoltár gyűjteményét, a „magyar zsoltárt” mint könyvet is jelentheti. Szenci Molnár adaptációja (*Psalterium Ungaricum*. Herborn, 1607) nem szabad átköltés volt, hanem mint műfordítás is lehetőleg követte a prózazsoltárok bibliai szövegét, így alkalmazta a Kálvin korabeli genfi dallamoknak megfelelő sorfajtákat és strófaszerkezetet. 1608–1805 között a protestáns kiadású bibliákban benne volt a százötven prózazsoltár, s a bibliák végéhez hozzákötötték a genfi zsoltárokat is.¹ A genfi zsoltárokat külön kötetben is sorozatosan kiadták, és a protestáns énekeskönyvekhez is hozzányomtatták. A Szenci Molnár-féle genfi zsoltárok máig alkotórészei a református énekeskönyvnek. A XVIII. század végéig az evangélikus és unitárius énekeskönyvekből sem maradtak el soha. Ez a tény és az állandó használatuk magyarázza azt, hogy a *zsoltár* szónak kialakult egy ’a Szenci Molnár-féle zsoltárokat tartalmazó könyv’, illetve egy ’protestáns (református) énekeskönyv értelme is.

A XVII. században lassan azért is megváltozhatott a *zsoltár* ’zsoltárkönyv’ jelentése, mert időközben a protestáns istentiszteleti szokások átalakultak. A liturgiából a XVII–XVIII. században – a puritánok hatására – fokról fokra eltűntek a prózazsoltárok a genfi zsoltárok mellől, majd apránként elmaradtak a magyar gregorián himnuszok és az óprotestáns (a protestáns felekezetek elkülönülése előtt keletkezett) istenes énekek is, közöttük a XVI. századi zsoltárparafrázisok. Ehhez a szertartástörténeti folyamathoz kiadástörténeti változás is társult. A kisalakú zsoltárkiadásokra is rávetítették a *zsoltár* ’zsoltárkönyv’ jelentést.

A *zsoltár* szó tehát így a XVII. században és később – protestáns szóhasználatban – az önmagában kinyomtatott százötven genfi zsoltárt tartalmazó (többnyire kisalakú) könyvet is jelenti. Ebben az értelemben olvassuk Tótfalusinál: „Mikor a *Zsoltáromat* meglátta a boldogemlékezetű úr, Teleki Mihály Fogarasban, az ország gyűlésében, az urak közé sietvén és mutogatván s dicsekedvén”. Később pedig a szöveg így folytatódik: „Limitáltam példának okáért a közönséges *Zsoltárt* 75 pénzre [...] Azonban sok ismérőim mind ajándékot kívánván tülem, kicsin volt, ha csak *Psalteriumot* adtam. [...] Az aranyos *Psalteriumot* pedig, melyet én 10 susztákra limitáltam (a belső embereknek pedig nyolc susztákon kezdettem volt adni), mind eladhattam volna igaz árán” (Tótfalusi 1698/1987: 37–40).

A TESz. a *zsoltár* ’zsoltárkönyv’ jelentés első előfordulásaként – amint láttuk – Csokonaira utal. A hivatkozott adat A Gerson du Mahlereux... első felvonásának nyolcadik jelenéséből való. Porházi György oskolamester mondja: „Egy öreg ’*Soltárt* instálok Mélt. Uram.” Támadi Miklós méltóságos úr válasza: „A’hol van ni az ablakba (: *Porházi a’ ’Soltárral* megy a’ strázsára:)” (Csokonai 1795/1978: 24). Itt nem egyértelmű, hogy a *zsoltár* a Szenci Molnár genfi zsoltárainak

¹ 1608-ban e verses Psalterium címe: „Szent Davidnac Soltari az Franciai notaknac es verseknek módgyokra Magyar versekre forditattac és rendeltettec...”; 1612-ben: „az Fraciai notákra rendelt Soltar könyvel együtt”; 1645-ben: „SZENT DAVID KIRALYNAK es PROPHETANAK *Szaz ötven* SOLTARI a’ FRANCIAI notaknak es verjeknek modgyokra *Magyar* verjekre földitattak es rendeltettek. *Szenci* MOLNAR. ALBERT által”.

(egyik debreceni) kiadását jelenti vagy pedig a református gyülekezeti énekeskönyvet (amelyben a genfi zsoltárok mellett még XVI. századi zsoltárparafrázisok és más énekek is voltak).

Végül megjegyzem még, hogy az ÉrtSz. *zsoltár* szócikke is pontosítandó. Ott ugyanis második jelentésként ezt olvassuk: „Az ótestamentumi zsoltároknak a XVII. században átdolgozott, rímes, verses magyar változata, dallammal együtt mint református egyházi ének”.

Az azonban, hogy rímes-verses magyar adaptáció, nemcsak a XVII. századiakról, nemcsak Szenci Molnár Albert átköltéséről (1607) igaz, hanem a korábbiakról is. Az 1540 tájától elkezdett valamennyi zsoltárparafrázis – a Bogáti Fazakas Miklósé mellett például Batizi András, Huszár Gál, Szegedi Gergely, Szkárosi Horváth András, Sztárai Mihály, Thordai Benedek stb. szerzeményei – szintén rímes-verses adaptációk. Eme „magyar zsoltárok” szerzői között pedig voltak nemcsak reformátusok, hanem óprotestánsok, evangélikusok, majd unitáriusok, sőt szombatosok is.

SZAKIRODALOM

- Csokonai 1795/1978. *Csokonai Vitéz Mihály Színművek 2. 1795–1799.* Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Pukánszky Kádár Jolán. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Csokonai Vitéz Mihály összes művei.)
- Hexendorf Edit 1956. A bibliának, változatainak, részleteinek elnevezései középkori emlékeinkben. In: Bárczi Géza és Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 288–303.
- Mollay Károly 1972. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 573–4.
- Pázmány Péter 1631/2001. *Imádságos könyv (1631).* Sajtó alá rend. Sz. Bajáki Rita, Hargittay Emil. Universitas Kiadó, Budapest.
- Tótfalusi 1698/1987. *M. Tótfalusi K. Miklósnak ... maga Mentsége...* Kolosváratt, 1698. Kiad. Haiman György. Helikon, Budapest.

Fekete Csaba